

Humanitar elmlər

UOT 39: 811.512.162

G.M.Ağakışiyeva
Bakı Slavyan Universiteti
gulnar.rehimli.90@mail.ru

Ə.CƏFƏRZADƏNİN MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ ROMANLARINDA GEYİM ADLARI BİLDİRƏN ETNOQRAFİK DİALEKTİZMLƏR VƏ ONLARIN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: etnoqrafiya, dialektizm, tarixilik, lüğət, roman

Məqalə müstəqillik dövrü Ə.Cəfərzadənin yazdığı romanlarda geyim adlarından ibarət etnoqrafik dialektizmlərin təhlilinə həsr edilmişdir. Hər bir xalqın milli mənsubiyyətini, onun tərzini, psixologiyasını, dünyagörüşünü əks etdirən xalq geyimləri xalqın həyat və məişətinin ayrı-ayrı məsələlərini araşdırmaq üçün bizə etnoqrafik material verir. Tədqiqata cəlb etdiyimiz Ə.Cəfərzadənin romanlarının dilində işlənmiş geyim adları bildirən etnoqrafik dialektizmlər dilimizin tarixi keçmişini, məişətini, həyatını, düşüncə tərzini, psixologiyasını öyrənmək baxımından bizə zəngin və maraqlı material verir.

Г.М.Агакишьева

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ДИАЛЕКТИЗМЫ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ НАЗВАНИЯ ОДЕЖДЫ И ОСОБЕННОСТИ ИХ УПОТРЕБЛЕНИЯ В РОМАНАХ А.ДЖАФАРЗАДЕ ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ

Ключевые слова: этнография, диалектизм, историчность, словарь, роман

Статья посвящена описанию этнографических диалектизмов, обозначающих название одежды в романах, написанных А.Джафарзаде в период независимости. Народная одежда, отражающая национальную принадлежность, самобытность каждого народа, его стиль, психологию, мировоззрение, дает нам этнографический материал для изучения различных вопросов жизнедеятельности и быта народа. В статье особое внимание уделяется исследованию этнографических диалектизмов, обозначающие названия одежды, использованные в романах А.Джафарзаде. Данные этнографические диалектизмы представляют собой богатый и интересный материал с точки зрения изучения исторического прошлого, быта, образа мышления и психологии народа.

**ETHNOGRAPHIC DIALECTISMS DESIGNATING THE NAMES OF CLOTHES
AND THE PECULIARITIES OF THEIR USE IN A.JAFARZADEH'S NOVEL IN
THE INDEPENDENCE PERIOD**

Keywords: *ethnography, dialectism, historicity, vocabulary, novel*

The article is devoted to the analysis of ethnographic dialectisms consisting of names of clothes in the novels written by A.Jafarzadeh during the independence period. Folk costumes reflecting the national identity of each nation, its style, psychology, worldview gives us ethnographic material to study various aspects of the life and way of life of the people. Ethnographic dialectisms expressing the names of clothes developed within the novels of A.Jafarzadeh involved in the research gives us rich and interesting material in terms of studying the historical past, life, way of thinking, psychology of our language.

Etnoqrafik dialektizmlər xalqımızın maddi mədəniyyətinin zənginliyini, adət-ənənələrinin tarixiliyini və qədimliyini özündə əks etdirən və dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynayan milli sözlərdir. Xalqımızın keçmiş adət-ənənələrini, onun yaratdığı maddi mədəniyyət nümunələrini, yaşayış tərzini, başlıcası, dil xüsusiyyətlərini və s. öyrənmək baxımından dialekt və şivələrdə məişət leksikasının tədqiqi çox vacibdir [1, s.269].

Maddi mədəniyyətin digər sahələri kimi, xalq geyimləri də hər bir xalqın həyat və məişətinin ayrı-ayrı məsələlərini araşdırmaq üçün zəngin etnoqrafik material verir. Qeyd edək ki, xalq geyimləri hər bir xalqın milli mənsubiyyətini, onun tərzini, psixologiyasını, dünyagörüşünü əks etdirir. "Azərbaycan geyim mədəniyyətinin formalaşmasında təbii-coğrafi şəraitlə yanaşı, xalqın mənəvi-əxlaqi, psixoloji-ideoloji baxışları, dünyagörüşü, sosial-iqtisadi və mədəni həyatı da əhəmiyyətli rol oynamışdır. Azərbaycan ərazisində məskunlaşan ilk insanların geyimləri təbii əldə edilən materiallardan olmaqla, istifadə tərzinə görə bürüncək, sarıq, örtmə və geymə kimi müxtəlif variantlarda özünü göstərmişdir" [4, s.83].

Bədii əsərlərdə işlənən və xalqımızın tarixi keçmiş, məişəti ilə əlaqədar olan leksik vahidlər dilimizin lüğət tərkibinin qədim qatını təşkil edir.

Bu baxımdan Ə.Cəfərzadənin romanlarında işlənmiş geyim adlarından ibarət etnoqrafik dialektizmlər bizə araşdırma aparmaqda zəngin material verir. Həmin dialektizmləri nəzərdən keçirək:

Üst geyim adları bildirən etnoqrafik dialektizmlər:

Çəpkən. Bu söz Bərdə, Cəbrayıl, Gəncə, Qarakilsə, Oğuz, Şamaxı, Tərtər, Yevlax dialektlərində qolsuz qadın paltarı mənasında işlənir [2, s.96]. Eyni zamanda izahlı lüğətdə qolları çapıq, qıraqları baftalı, astarlı qadın geyimi mənasında işlənmişdir.

Türk ədəbi dilində çepken formasında işlənən bu söz qolları kəsik,

kənarlarına qaytan tikilmiş uzun köynək mənalərini bildirir [18, s.199].

Y.Akdoğanın müəllifi olduğu “Azərbaycan türkcəsindən Türkiyə türkcəsinə böyük sözlük” lüğətində isə çəpkən sözü çeveken/çepken formalarında işlənərək “çarşab”, “baş örtüyü” mənalərini bildirir [17, s.150].

İ.Z.Eyuboğlu çepken sözünün etimologiyası haqqında yazır: “ceb (sol) ilə ken (qoparan, çıxaran) sözündən cebken/cebken/cepken (qolları kəsikli qısa, yaxasız geyim) əmələ gəlib” [19, s.80].

Ağ yerlik üstündəki zər naxışları günəşdə qızıl kimi yanan uzun don geymişdi, üstündəki çəpkən yenə də zər bəzəkli mavi atlasdan idi [8, s.364].

Arxalıq. Türk mənşəli geyim adı olan arxalıq leksik vahidi arxaikləşərək artıq dilimizin lüğət tərkibindən çıxaraq əksər dialekt və şivələrdə öz işləkliyini saxlamışdır. Biz bu cür sözlərə tədqiqata cəlb etdiyimiz bədii nəsr nümunələrində rast gəlirik.

Türk ədəbi dilində arxalıq sözü evdə geyilən qolsuz, qalın, qısa gödəkçə anlamında işlənir [18, s.229].

Azərbaycanda geniş yayılmış üst geyim elementlərindən biri də arxalıq olmuşdur. Varlılarda tirmə, tafta, atlas, xara, zərxara, məxmər, darayı, qanovuz və b. parçalardan, kasıblarda isə sətın, qara lastik və digər ucuz parçalardan tikilən arxalıq Abşeronda “don”, Azərbaycanın qərb bölgələrində isə “küləcə” adı ilə yayılmışdır [4, s.102].

Arxalıq leksik vahidi Nuxa dialektində üst geyim mənasında işlənir.

Tat dilinin Ərəsküş-Dağ Quşçu ləhcəsində arxalıq sözü mənasında qaba sözü işlənir [15, s.164].

Qərbi Azərbaycanın Ağbaba şivəsində də işlənən arxalıq sözü kişilərin geyindiyi ətəkli, yüngül paltar [5, s.28].

Etimoloji lüğətdə arxalıq paltar növüdür və arxa (dal) sözündən əmələ gəlib. “Arxaya geyilən” (çiyinə salınan) mənasını verir. Sözü başqa mənası da var və rus dilindəki “чересседельник” anlamına uyğun gəlir [10, s.23].

İzahlı lüğətdə köhnəlmiş söz kimi verilən arxalıq sözü yaxası düyməli, beli büzməli, ya büzməsiz üst paltar [3, s.133].

Çənəsinin altınacan qarmaqlanmış donun üstündən “bəhliqol” arxalıq geymişdi [6, s.59].

Alt geyim adları bildirən etnoqrafik dialektizmlər:

Çaxçur. Azərbaycanın qadın alt geyim kompleksinə daxil edilən çaxçur, bir qayda olaraq, şəhər əhalisinin, xüsusilə də varlı və kübar ailələrin geyimi kimi mövcud olmuşdur. Ayağı büzməli şalvarı xatırladan bu geyim növü Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində, Orta Asiya və Qafqaz xalqları arasında geniş yayılmış, Ön Asiya vasitəsilə Azərbaycana da keçmişdir. Q.T.Qaraqaşlı çaxçurun Azərbaycanda yayılmasını farsların, xüsusilə də fars ruhanilərinin təsiri ilə əlaqələndirir [4, s.94].

Bu söz Bakı, İsmayılı, Şamaxı dialektlərində, Kürdəmir şivəsində isə carcur formasında işlənərək qadın şalvarı mənasını verir [2, s.85].

Çaxçur sözü Naxçıvanın Cəhri şivəsində də qadın şalvarı anlamını bildirir [15, s.62].

İzahlı lüğətdə arxaik söz kimi işlənən çaxçur sözü keçmişdə qadınların geydikləri balağı büzməli enli şalvar növü anlamında izah olunur [3, s.437].

Çaxçur/carcur «qadın şalvarı». Tat dilində bu söz çaxçür//çaxçur kimi işlənərək, «corab» mənasını bildirir [15, s.216].

Arvadın başında qara çadra, üzündə ağ rübənd, ayaqlarında qara çaxçur və nəleyin vardı [9, s.60].

Ayaq geyim adları bildirən etnoqrafik dialektizmlər:

Məst. İ.M.Otarov bu leksik vahidin mes/mesi (qaraçay-balkar), mesi (tatar) və başqa türk dillərində də işləndiyini göstərmişdir [1, s.271].

Türk ədəbi dilində mest/mes leksik vahidi yumşaq dəridən düzəldilən evdə və ya çöldə rezin ayaqqabı ilə geyilən yüngül, rahat alçaq dabanlı ayaqqabı mənasında işlənir [18, s.158].

Bu leksik vahid mes/məs/məh formalarında Quba dialektində ayaqqabı mənasında işlənir [14, s.255].

Belində qatar, ayaqlarında məst, çiyində tufəng vardı [6, s.5].

Çarıq təsərrüfat işləri zamanı qadınların corab və badişın üstündən geydikləri ayaq geyimidir. Bu geyim növü həm qadın, həm də kişi ayaq geyimidir. Qadın və kişi çarıqlarının tikilmə tərzii və materialı heç bir fərq olmasa da, qadın çarığı ölçüsünün kiçikliyinə görə seçilirdi [4, s.116]. Çarığı yoxsul və ortabab əhali zümrəsi geyirdi və daha çox elat qadınlar üçün xarakter idi [11, s.148].

Qərbi Azərbaycanın Ağbaba şivəsində işlənən çarıq sözü mal gönündən tikilmiş ayaqqabı növü anlamını verir [5, s.52].

Çarıq – tuva dilində yol əvəzinə, yoruq, çoruq sözləri işlədilir. Çarıq və yerik (yoruq, yol) eyni kökə malik ola bilər. Deməli, çarıq yerimək sözü zəminində əmələ gəlib [10, s.65].

Çarıq sözü Nuxa dialektində də eyni mənada işlənir.

İzahlı lüğətdə çarıq sözü keçmişdə kəndlilərin geydiyi aşılınmış göndən tikilən ayaqqabı növü mənasında izah olunur [3, s.447].

Sonra da patava-çarıq geyildi [7, s.145].

Baş geyim adları bildirən etnoqrafik dialektizmlər:

Dingə. Bu leksik vahid Borçalı, Gəncə, Hamamlı, Kürdəmir, Qazax, Ordubad, Saatlı, Şamaxı dialektlərində başa bağalanan bəzək geyimi anlamında işlənir [2, s.135].

Naxçıvan, Şirvan və qərb bölgələrində qadın geyim dəstinə daxil edilən dingə söyüd və tənək çubuqlarından “çənbər” adlanan dingə səbətinin üzərinə şal sarımaqla qurulurdu. Başda möhkəm dayanması əndazəsinin pozulmaması üçün adətən dingəyə qızıl qarmaq bənd edər, üstündən isə örpəklə bağlayardılar. [4, s.110].

“Azərbaycan etnoqrafiyası”nda (II cild) dingə ilə bağlı belə bir məlumat

rast gəlirik: “Naxçıvanda, xüsusilə də Ordubad bölgəsində qadınların geydikləri belə baş papağı – “kərkə”, ahıl qadınların geydikləri isə daha arxaik baş geyimi hesab olunan “dingə” adlanırdı. Kərkə qaytanlarla və kəsmə metal lövhələrlə bəzədilirdi. Dingənin üzərinə vurulan bəzəklər və zinət şeyləri onun sahibinin maddi vəziyyətini əks etdirirdi. Yoxsul və ortabab ailədən olan qadınların dingəyə vurduqları bəzəklər üzəri gümüş pullu “tetir” və “qabaqlıq”dan, həmçinin tunc qarmaqdan ibarət olurdu. Varlılarda isə bütün bunları qızıldan, az miqdarda isə gümüşdən hazırlanmış zinət şeyləri (pərək, aypərək və s.) tamamlayırdı. Şirvan bölgəsində dingə digər bölgələrdən fərqli olaraq çubuqlardan deyil, birbaşa baş şalını dingə səbəti formasında bağlamaqla qurulurdu. Dingə bütün Cənubi Qafqaz üçün xarakterik baş geyimi olmuşdur [4, s.110].

Ağbaba şivəsində dingə leksik vahidi tac formasında baş bəzəyinin əsasını təşkil edən dairəvi ağac qasnaq mənasını bildirir [5, s.79].

Xatın arvadın qara şal dingəsinin hər iki tərəfindən çal birçəkləri çəngə-çəngə çıxmışdı [6, s.37].

Çutqu/çutqi/çutğu/çuququ geymə (qoyma) tipli qadın baş geyimlərindən biri də çutqu idi. Azərbaycanın şimal və şimal-şərq bölgələrində geniş yayılmış bu geyim tipi qadının saçlarını və hörüklərini içərisinə qabqardığı ayağı açıq torbanı xatırladır, həm gigiyenik, həm də əməli mahiyyət daşımaqla, qadın gözəlliyinə xüsusi gözəllik verirdi. Başa çutqu bağladıqda təsək qoyulmazdı. Çutqunun həm gündəlik, həm də bayramlıq növləri olurdu. Şəki etnoqrafik bölgəsində, eləcə də Qax rayonunun azərbaycanlı və saxur əhalisi arasında qadın çutqusunu “tülü” adı ilə məlum idi [4, s.109].

Bu söz çuququ formasında Qəbələ, çutqu formasında isə Dərbənd, Quba, Mingəçevir, Şamaxı dialektlərində qadın yaylığı anlamında işlənir [2, s.107].

Quba dialektində çutqi formasında işlənən bu leksik vahid uclarında ip olan ləçək mənasında işlənir [14, s.208].

Bu söz – çutqi/çutqabağı sözü Bakının Novxanı və Şağan şivələrində çutqi formasında işlənərək qadınların başlarına qoyduqları bəzək mənasında işlənir [16, s.199].

Dərbənd dialektində bu leksik vahid üstü zər haşiyəli, bir ucu saçaqlı iri şarf formalı baş örtüyü mənasında işlənir [1, s.272].

Çutqu sözünün izahı ilə bağlı A.N.Mustafayev “Şirvanın maddi mədəniyyəti” adlı əsərində yazır: “XIX əsrə qədər tikili baş geyimlərinin ən geniş yayılan tipi çutqu idi. Eni 25-30 sm olan çutqu ayağı açıq torbanı xatırladırdı. Çutqunu bahalı ipək parçadan tikirdilər. Çox vaxt onun astarı çitdən olurdu. Çutqunun bəzəyinə xüsusi fikir verilirdi. Onun ətəyinə saçaqlı “pürçüm” tikilirdi. Ondən yuxarıda dar bafta, onun üstündən isə 8 sm, enində zər-xara və enli bafta olurdu. Çutqu geyilərkən onun qabağına adətən “çutquqabağı” tutulardı. Çutqunu başa bağlamaq üçün onun küncələrinə yarım metr uzunluğunda ucu “pitik” və “qotazla” qaytan tikilərdi. Müəllif R.Əfəndizadəyə istinad edərək, çutqunun Şəkiddə

tülü formasında işlənildiyini göstərmişdir [13, s.91].

Murad ağa onun çutqudan ucları çıxmış cığalarını sığalladı [7, s.32].

Qeyd edək ki, ünsiyyətə xidmət edən dil daim inkişafda olur və yenilənir. İctimai hadisə olan dil insanların ünsiyyətinə və münasibətinə xidmət edir və bu zaman dilimizə müxtəlif səbəblərlə əlaqədar olaraq yeni sözlər daxil olur və ya dildə öz işləkliyini itirən sözlər köhnələrək dilin lüğət tərkibindən çıxır. Dilin lüğət tərkibindən çıxaraq öz işləkliyini itirən sözlər uzun zaman dialekt və şivələrdə qorunaraq mühafizə olunur. Buna görə də arxiv rolunu oynayan dialektizmlər dilin daxili imkanları hesabına zənginləşməsində etibarlı mənbələrədən biridir.

Göründüyü kimi, Ə.Cəfərzadənin romanlarında işlənmiş geyim adlarından ibarət etnoqrafik dialektizmlər dilimizin tarixi keçmişini, məişətini, həyatını, düşüncə tərzini, psixologiyasını öyrənmək baxımından bizə zəngin və maraqlı material verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı: Elm, 2009, 448 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə. I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
4. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 384 s.
5. *Bayramov A., Bayramova A.* Ağbaba şivəsi sözlüyü. Bakı: "AM965" MMC, 2014, 280 s.
6. *Cəfərzadə Ə.* Bir səsin faciəsi. Bakı: Udulu, 1997, 144 s.
7. *Cəfərzadə Ə.* Eldən-elə. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 384 s.
8. *Cəfərzadə Ə.* "Gülüstən"dan öncə. Bakı: Xan, 2016, 240 s.
9. *Cəfərzadə Ə.* Zərrintac-Tahirə. Bakı, 1996, 206 s.
10. *Əhmədov B.İ.* Etimologiya lüğəti. Bakı: Altun kitab, 2015, 288 s.
11. *Həvilov H.A.* Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: Elm, 1991, 256 s.
12. *Quliyev Ə.A., Əliyeva N.Y.* Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 296 s.
13. *Mustafayev A.N.* Şirvanın maddi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1977, 157 s.
14. *Rüstəmov R.Ə.* Quba dialekti. Bakı: Azərbaycan SSR EA, 1961, 274 s.
15. *Soltanov A.K., Soltanov M.C.* Tatca-Azərbaycanca, Azərbaycanca-Tatca lüğət. Bakı: Qanun, 2013, 260 s.
16. *Şirəliyev M.Ş.* Bakı dialekti. Bakı: Azərbaycan SSR EA, 1957, 224 s.
17. *Akdoğan Y.* Azərbaycan türkcəsindən Türkiyə türkcəsinə Böyük sözlük. İstanbul: Beşir Yayınevi, 1999, 836 s.
18. *Altaylı S.* Azərbaycan türkcəsi sözlüğü I. İstanbul: Milli təhsil basımevi, 1994, 622 s.
19. *Eyuboğlu İ.Z.* Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü. İstanbul: Sosial Yayınlar, 1998, 782 s.

Redaksiyaya daxil olub 23.04.2022